

CHINGIZ AYTMATOVNING "OQ KEMA" ASARIDAN OLINGAN PARCHANING SINTAKTIK TAHLILNI O‘RGATISHDA QO‘LLANGAN ZAMONAVIY METODLAR

Xolida Habibullayeva

*Namangan davlat pedagogika insituti
2-kurs O‘zbek tili va adabiyoti magistranti.*

Annotatsiya. Mazkur maqolada mashhur qirg‘iz adibi Chingiz Aytmatov ijodi, xususan uning “Oq kema” qissasi tahlil qilinadi. Qissada ko‘tarilgan mavzular hamda qaahramonlar haqida kuzatuvlar bayon qilinadi. Asarni o‘rganishda qirg‘iz adabiyoti, proza, shuningdek, sintaktik analizatorning tahlil qilish algoritmi va tahlil qilish bosqichlari, o‘zbek tilidagi sodda gaplarning o‘zbekcha va inglizcha modellari ishlab chiqilgan. Buning uchun, avvalo, gaplarning sintaktik qoidalari formal grammatikadan foydalangan holda tavsiflanadi. Rasmiy grammatika sifatida Xomskiyning Context free grammatikasidan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: qirg‘iz adabiyoti, proza, Chingiz Aytmatov, “Oq kema” qissasi, o‘rganish metodlari, sintaktik tahlil.

Аннотация. В данной статье анализируется творчество известного кыргызского писателя Чингиза Айтматова, в частности его рассказ «Белый корабль». Описаны темы, затронутые в рассказе, и наблюдения о героях. В ходе изучения произведения были разработаны кыргызская литература, проза, а также алгоритм анализа и этапы анализа синтаксического анализатора, узбекской и английской моделей простых предложений в узбекском языке. Для этого, прежде всего, с помощью формальной грамматики описываются синтаксические правила предложений. Контекстно-свободная грамматика Хомского использовалась в качестве официальной грамматики.

Ключевые слова: кыргызская литература, проза, Чингиз Айтматов, повесть «Белый корабль», методы обучения, синтаксический анализ.

Abstract. This article analyzes the work of the famous Kyrgyz writer Chingiz Aytmatov, in particular his short story "The White Ship". The topics raised in the story and observations about the characters are described. In the study of the work, Kyrgyz literature, prose, as well as the analysis algorithm and stages of analysis of the syntactic analyzer, Uzbek and English models of simple sentences in the Uzbek language were developed. For this, first of all, the syntactic rules of sentences are described using formal grammar. Context free grammar of Chomsky was used as the official grammar

Key words: Kyrgyz literature, prose, Chingiz Aitmatov, the story "White Ship", learning methods, syntactic analysis.

KIRISH. Chingiz To‘raqulovich Aytmatov Qirg‘izistondagi Talas vodiysidagi Shakar ovulida tug‘ilgan. Qirg‘iziston Fanlar Akademiyasi akademigi (1974). Qirg‘iziston qishloq xo‘jaligi institutini tamomlagan (1953). 1956–1958-yillari Moskvadagi yozuvchilar uyushmasi Oliy adabiyot kursi tinglovchisi. Asarlarini qirg‘iz va rus tilida yozadi. Ilk hikoyalari 1950-yillarda bosilgan. „Baydamtol sohillarida“ (1955), „Yuzma-yuz“ (1957) asarlari o‘tkir syujet, kuchli ichki ruhiy ziddiyatlarga boy. „Jamila“ (1958), „Sarvqomat dilbarim“ (1961), „Bo‘tako‘z“, „Birinchi muallim“ (1962), „Momo yer“, „Somon yo‘li“ (1963), „Alvido, Gulsari“ (1966) kabi qissalarida muhabbat mavzui katta ehtiros bilan tarannum etilgan. Chingiz Aytmatovning „Tog‘ va cho‘l qissalari“ turkumiga kirgan asarlari yuksak baholandi. Aytmatovning „Oqkema“ (1970) qissasida insoniy go‘zallik, ezgulik va hayot ziddiyatlari, ekologiya muammolari teran tadqiq etiladi. „Oq kema“ kinofilmi ham asar kabi shuhrat qozondi. „Sohil yoqalab chopayotgan olapar“ (1977) qissasida muhim ma‘naviy masalalar, sho‘ro davridagi hayotning mash‘um manzaralari o‘z ifodasini topgan. „Asrga tatigulik kun“ (1980), „Qiyomat“ (1986), „Kassandra tamg‘asi“ (1990) romanlarida zamonamizning



umuminsoniy tomonlari, ona Sayyoramizning taqdiri, kuchli falsafiy, axloqiy va ijtimoiy muammolar ko‘tarilgan. O‘tmishini unutgan, hissiz, hamma narsaga loqayd, itoat-u, buyruqni bajarishdan boshqa narsani bilmaydigan, tuyg‘u, noziq hissiyotlari so‘ngan manqurt obrazi tasviri Aytmatov ijodining muhim qirralaridan biri bo‘ldi. Yozuvchining „Cho‘qqida qolgan ovchining ohi zori“ (M. Shoxonov bilan hamkorlikda) asari ma‘naviyatga bag‘ishlangan. Aytmatov prozasida ruhiyat tahlili an‘anaviy folklor, mifologiya, obrazlilik bilan uyg‘unlashib ketadi. Unda masal, ramziylikka moyillik sezilarli darajadadir. Aytmatovning asarlari jahonning 176 tiliga tarjima qilinib, 20 milliondan ortiq nusxada chop etilgan (1999). „Sarvqomat dilbarim“ („Dovon“), „Bo‘tako‘z“ („Jazirama“), „Birinchi muallim“, „Jamila“, „Alvido, Gulsari“ va boshqa ekranlashtirilgan, o‘zbek va chet el teatrlarida sahnalashtirilgan. „Momo yer“ asariga I. Akbarov musiqa yozgan. Adib 2008-yilning 10-iyunida Germaniyaning Nyurnberg shahrida vafot etgan.

Yozuvchining qariyb hamma asarlari o‘zbek tilida nashr etilgan. Aytmatov o‘zbek adabiyoti, umuman, o‘zbek madaniyati tarixini yuksak baholab, „Qadim-qadim o‘zbek madaniyatining O‘rta Osiyoga ko‘rsatgan ta‘sirini ko‘hna Vizantiyaning Qadim Rusga ko‘rsatgan ta‘siri bilan qiyoslash mumkin“, deb hisoblaydi. Aytmatov O‘zbekiston Respublikasining „Do‘stlik“ (1995), „Buyuk xizmatlari uchun“ (1998) ordenlari bilan mukofotlangan. Qirg‘iziston Respublikasida Xalqaro Chingiz Aytmatov nomidagi „Oltin medal“ mukofoti ta‘sis etilgan (1999).

2018-yilda adib tavalludining 90 yilligini nishonlash haqida O‘zbekiston Prezidentining qarori e‘lon qilindi. Unga ko‘ra: „Chingiz Aytmatov va O‘zbekiston“ nomli xotira kitobini nashrga tayyorlash va chop etish; Chingiz Aytmatov hayoti va ijodiy faoliyati haqida hujjatli film yaratish; yozuvchi asarlari asosida yangi spektakl sahnalashtirish va badiiy film suratga olish; Chingiz Aytmatov xotirasini abadiylashtirish maqsadida Toshkent shahrining markaziy



ko‘chalaridan biriga adib nomini berish; Toshkent viloyati Parkent tumanidagi 33-maktabda adib byustini o‘rnatish tayinlandi.⁹

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI.

"Oq kema" - ilk bor 1970- yil "Noviy mir" jurnalida chop etilgan. "Oq kema bir nechta yilga, jumladan, o‘zbek tiliga ham tarjima qilingan. Bu asar jonli tasvir va hikoyachilik jihatidan o‘quvchi diqqatini butkul o‘ziga tortadi. "Insonni tug‘ish va o‘stirish qanchalar qiyin, o‘ldirish esa oson". Ch.Aytmatovning "Oq kema"asari samimiyligi bilan kitobxon e‘tiborini jalb qiladi. Bu qissada insoniy go‘zallik, ezgulik va hayot ziddiyatlari, ekologiya muammolari teran tadqiq etiladi. Bu asarda bir bolaning o‘y-xayollari, otasiga bo‘lgan sog‘inchi, uning baliqqa aylanib qolishini istashi-yu, Oq kemaga-otasining huzuriga borib uni kirishga bo‘lgan ishtiyoq kabilar bayon etiladi. "Oq kema" asarida bolaning o‘y-fikrlari shunchalik hissiyotga boy tarzda tasvirlanadiki, go‘yo o‘zimizni o‘sha vaziyatga tushib qolganday his etamiz. Bu asar zamirida chuqur ma’no mujassam. Qissada oila masalasiga ham e‘tibor qaratilgan.

Misol uchun, bolaning yolg‘izligi, o‘z otasiga sog‘inchi, O‘rozqulning farzandsizligi, Mo‘min cho‘l iztiroblari. Oq kema asaridagi obrazlar timsolini xuddi hayotda bo‘lgan va bo‘layotgan inson haqiqatlariga qiyoslayman. Bola beg‘ubor qalbgga o‘xshaydi. U yomonliklarni va qabihlikni ko‘rsa nafratlanadi, kirlanadi, o‘lib boradi. Masalan, bolaga Shoxdor ona bug‘u haqida rivoyat aytib, o‘zlarining bosh bo‘g‘ini deya ishontirib, og‘ir vaziyatlarda qabiladoshlarini faqat Ona bug‘ugina asray oladi, deya ta’kidlagan Mo‘min chol o‘z qarashlariga qarshi chiqib Ona bug‘uni ovlab, ziyofat qilayotganidagi bolaning ahvolini tasavvur qiling. Naqadar dahshatli manzara!. Endi asardagi ramzlarga e‘tiborimizni qaratsak, Oq kema - to‘kislik, diydor ramzi. Bolaning o‘ylashicha, Oq kemada dadasi kapitan, matros bo‘lib ishlaydi. Shuning uchun bola baliqqa aylanib, Oq kemaga borishni xayol qilardi. Mo‘min chol -mehnatkash, aqlli insondir. Unda

⁹ www.uz.revome.com/ Kendra Cherri. Gardnerning ko‘p intellectual nazariyasi.

oliyanob fazilatlarini mavjud, biroq har doim ham to‘g‘ri yo‘ldan yura olmaydi. Bunga sabab esa qizining farzandsizligi. Bola qalbi naqadar beg‘ubor, samimiy bo‘ladi, eng muhimi bola hech qachon aldamaydi. Chingiz Aytmatovning bu qissasi Issiqko‘l bo‘yida yashovchi 7 yoshli yetim bolaning sof qalbi, olami, sodda dunyoqarashim va haqiqatgo‘yligi haqida hikoya qiladi. Bola o‘z olamida yashardi, uni hech kimga ziyoni yetmasdi. U bobosi Mo‘min cholning samimiy ertaklariga ishonardi. Bobosi aytib bergan Shoxdor Ona bug‘u haqidagi ertakni o‘z hayotiga bog‘liq holda tasavvur etardi. Hayot qizig‘- a?!. Kimlardir timoqqa zo‘r, ayrim kimsalar esa farzand deb atalmish ne‘matning qadriga yetmay, undan voz kechadilar. Bu ikki qarama-qarshilik asarda yonma-yon tasvirlangan. Boboning to‘ng‘ich qizi necha yillardan buying farzandsizlikdan aziyat chekayotgan bo‘lsa, kichik qizi o‘z ko‘zqorachig‘idan voz kechib bolasini tashlab ketadi. Eng qizig‘i, bunday insonlar hayotda ham uchraydi.¹⁰

"Oq kema" asaridan "bug‘u", "qirg‘iz", "Issiqko‘l", "oq kema" so‘zlarini kalit so‘z sifatida tanlash mumkin. O‘quvchilar tomonidan bu so‘zlarning ma‘nosi o‘rganiladi, badiiy asar matni bilan ishlash ko‘nikmasi shakllanadi. "O‘quvchilarni badiiy matn ustida ishlashga o‘rgatish ularning adabiy-estetik tahlil malakasini shakllantirishda muhim omil vazifasini o‘taydi."bu esa badiiy asarni tahlil qilishda, asardagi qahramonlarning ruhiyatini tushunishda, asarning asosiy g‘oyasini anglab yetishda katta yordam beradi. "Tahlilni so‘zdan obrazga, obrazdan ifodaga, ifodadan fikrga tartibida amalga oshirish yaxshi samara beradi."

"Qayta hikoya" metodining asosiy maqsadi o‘quvchilarning og‘zaki nutqini riojlantirishdan iborat. "Qayta hikoya" metodi adabiyot o‘qitishning samarali metodlaridan hisoblanadi. O‘qituvchi tomonidan "Oq kema" asari sujetining qisqacha, lekin muhim qismlari mantiqiy izchillikda hikoya qilib beriladi. O‘quvchilar esa eshitganlarini matn ko‘rinishida yozib, yozilgan matni qayta hikoya qilib beradilar. Bu jarayonda o‘quvchilarning tinglab tushunish, yozish

¹⁰ Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldosh M. Badiiy tahlil asoslari.T., 2016.

hamda qayta hikoya qilish asosida og‘zaki nutqi rivojlanadi. Shuningdek, asar voqealarining ma’lum qismi bolaning tilidan hikoya qilinadi. O‘quvchilar bu qismlarni o‘zgacha shavq bilan o‘qiydilar va hikoya qilib beradilar. Bunda o‘quvchilarning intellektual qabul qilishi hamda vazifani bajarishda ma’lum tafovutlar bo‘lishi tabiiy hol sanaladi. Lekin mahoratli o‘qituvchi natijadorlikni yuqoriga ko‘tarishi mumkin.

"Vizual o‘qitish" metodi vizual o‘qitish ya’ni o‘quvchilar ko‘rgazmali qo‘llanmalarni(jadvallar, rasmlar, badiiy buyumlarning reproduksiyalari, doska eskizlari va boshqalar) namoyish etishlari kerak. Bu metod o‘quvchilarga "Oq kema" asar qahramonlari, ularning tashqi ko‘rinishlari va asarda tasvirlagan tabiat manzarasi haqida yanada aniqroq tasavvurga ega bo‘lishlarida ko‘maklashadi. Asosiy figuralar: bola, ona bug‘u, Issiqko‘l, oq kema, o‘rmon tasvirini rasmlarda aks ettiradilar. Bu ijodiy ishlarini birgalikda namoyish qiladilar. Bu o‘quvchida asar bo‘lgan qiziqishini ortishiga ko‘mak beradi. Agar o‘rganilayotgan mavzuga o‘quvchi qiziqsa, mavzuni o‘rganish o‘quvchi uchun hech qachon qiyin bo‘lmaydi. Bu metodlarni qo‘llashda albatta muayyan guruhning, talaba-o‘quvchilarning tayyorgarliklari va umumiy saviyasini ham nazarda tutmoq kerak. Gardnerning “Turfa zakovatlar” asarida ham turli iqtidor egalari bo‘lmish o‘quvchilar ruhiyatiga mos yondashuv kerakligi ta’kidlab o‘tiriladi.¹¹

MUHOKAMA VA NATIJALAR. O‘zbek tili sintaktik analizatorining sintaktik tahlil algoritmi An’anaviy grammatik vositalar yordamida gapni sintaktik tahlil qilishda quyidagi qadamlarni bajarish mumkin:

- 1) gap bo‘laklari chegaralari va so‘z chegaralarini aniqlash
- 2) bo‘laklarini aniqlash;
- 3) tarkibiy qismlarni aniqlash;
- 4) tarkibiy qismlar uchun sintaktik kategoriyalarni aniqlash;

¹¹ Matchanov S., Adabiyot darslarida tahlil va talqin uyg‘unligi. Til va adabiyot ta’limi jurnali. 2020- yil 7-son. 8-bet

- 5) tarkibiy qismlarning grammatik vazifalarini aniqlash;
- 6) sintaktik strukturani chizish;
- 7) noto‘g‘ri tuzilgan gaplarni to‘g‘ri tartibga solish.

Shunday qilib, o‘quvchilarda gap bo‘laklari haqidagi tasavvurni o‘stirish gapni o‘zlashtirishda yetakchi hisoblanadi. Birinchidan, o‘quvchilari gap bo‘laklarini ikkita katta guruhga (bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarga) bo‘linishini o‘zlashtiradilar. Bu sinflarda ikkinchi darajali bo‘laklar turlarga ajratilmaydi. Gapni o‘zlashtirish uchun bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarning mohiyati ochiladi: bosh bo‘laklar gapning grammatik asosini tashkil qiladi, fikr, asosan, gapning grammatik asosi orqali ifodalanadi; ikkinchi darajali bo‘laklar esa bosh bo‘laklarni aniqlovchilik va to‘ldiruvchilik vazifasini bajaradi. Ikkinchi darajali bo‘laklarning mohiyatini ochish uchun o‘quvchilar gapni tahlil qiladilar va ular qaysi gap bo‘lagiga bog‘lanib, uni izohlab kelayotganini aniqlaydilar. Ikkinchi darajali bo‘laklarning xususiyatlari gapni yoyish (yig‘iq gapni yoyiq gapga aylantirish) jarayonida yaqqol ko‘rinadi. Masalan, asardagi quydagi parchani o‘quvchilar „Bola yugurib keldi“ gapini yozadilar. Fikrni to‘liq ifodalash uchun gapga qayerga? va qachon? so‘roqlariga javob bo‘lgan so‘zlarni qo‘yish topshiriladi. O‘quvchilar bu vazifani bajarib, qaysi gap bo‘lagi (ikkinchi darajali bo‘lak) fikrni yana aniqroq ifodalaganiga ishonch hosil qiladilar. O‘quvchilarda gapda so‘zlarning bog‘lanishini aniqlash ko‘nikmasini shakllantirish muhim sintaktik va nutqiy ko‘nikmalar qatoriga kiradi. Masalan, O‘rozqulning uyi derazasidan esa mast kishilarning qahqahlab kulishlari-yu, qiyqiriq ovozlari eshitilardi.

O‘rozqulning -aniqlovchi

Uyi-aniqlovchi

Derazasidan-to‘ldiruvchi

Mast kishilarning -aniqlovchi



Qahqahlab-hol

kulishlari-ega

Qiyqiriq-hol

Ovozlari -ega

Eshitilardi –kesım.

Xulosa shuki, buyuk yozuvchi Chingiz Aytmatov shu bir bola nigohicha dunyoga boqadi va bu dunyoda insonni chuqur o‘yga toldiruvchi sarguzashtlarga to‘la ekanligini ko‘rsatib beradi. Qalami o‘tkir adib ushbu asari orqali bu dunyoning Oq kemaga o‘xshagan pok va to‘kis bo‘lishini istaydi. Shuningdek, o‘zbek tili uchun yaratilgan sintaktik analizator sintaktik tahlil va parsing algoritmi uchun, tilshunoslarning ilmiy ishlari hamda boshqa analizatorlar yaratishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Sodda gaplar uchun tuzilgan o‘zbekcha va inglizcha modellar asosida sintaktik analizator yaratish uchun algoritmlar ishlab chiqiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aytmatov Ch. “Oq kema”. - T.:Sharq. 2003.
2. Aytmatov Ch., Shoxonov M. Cho‘qqida qolgan ovchining ohi-zori”. - T.: Shrq.1998.
3. Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldosh M. Badiiy tahlil asoslari. - T., 2016.
4. Sobirova M. O‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish metodikasi. Darslik. – Namanagan: Arjumand media, 2023. – B.512.
5. Matchanov S., Adabiyot darslarida tahlil va talqin uyg‘unligi. Til va adabiyot ta’limi jurnali. 2020-yil 7-son. 8-bet
6. www.uz.revome.com/ Kendra Cherri. Gardnerning ko‘p intellectual nazariyasi.